

Tabakswerkers, landbouwers en patroons

Tabakswerkers, landbouwers en patroons

*Ondernemersmacht en arbeiderskracht in een
industrialiserende gemeenschap*

Valkenswaard 1850-1920

HENK VAN MIERLO

Hilversum, Verloren 2014
Tilburg, Zuidelijk Historisch Contact

Deze publicatie is mede tot stand gekomen dankzij de financiële steun van:

- Stichting Antoon Kerstenfonds;
- Prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemtfonds;
- ETTY van Best-Wiegersma Stichting.

Deze publicatie kwam tot stand onder auspiciën van:

Afbeeldingen op het omslag: collecties Valkerij en Sigarenmakerij Museum Valkenswaard en H. van Mierlo.

ISBN 978-90-8704-481-7

Deze uitgave is tevens verschenen als proefschrift aan Tilburg University.

© Stichting Zuidelijk Historisch Contact & Uitgeverij Verloren

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

Opmaak: Rombus, Hilversum

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Hilversum

Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Voorwoord	9
1 De vorming van een industriële gemeenschap. Inleiding, vraagstelling en onderzoekstheorie	11
Inleiding	11
Industrialisatie	13
Randvoorwaarden en periodisering industrialisatie	15
Gevolgen industrialisatie	20
Het doel van het onderzoek, de vraagstelling	22
De theoretische ordening van het onderzoek	25
Bronnenmateriaal en afbakening van het onderzoek	32
2 Ondernemers en ondernemingszin. Het ontstaan van een kapitalistische economie	35
Inleiding	35
Valkenswaard tot 1850	37
Middelen van bestaan, 1850-1920	41
Ontstaan en ontwikkeling van de tabaksnijverheid	46
<i>De tabaksnijverheid in Nederland en Noord-Brabant</i>	47
<i>De tabaksnijverheid in Valkenswaard</i>	53
<i>Conclusies</i>	68
Thuiswerk	68
Kenmerken van de tabaksondernemers	75
<i>Aantal en herkomst van de tabaksondernemers</i>	77
<i>Kenmerken van de grote tabaksondernemers</i>	83
<i>Conclusies kenmerken tabaksondernemers</i>	90
Voorwaarden voor industrialisatie	91
Conclusies	98
3 Tabakswerkers en landbouwers. Veranderingen in de sociale structuur	103
Inleiding	103
Ontwikkeling omvang en samenstelling van de Valkenswaardse bevolking, 1851-1920	105
Arbeidsmarkt en beroepsbevolking	117
Sigarenmakers	130
<i>Het ontstaan en vorming van een arbeidersklasse</i>	132
<i>Herkomst arbeiders</i>	136

<i>Conclusies arbeidersklasse</i>	142
Agrariërs	145
<i>Ontwikkeling omvang en samenstelling beroepsgroep landbouw</i>	146
<i>Invloed sigarenindustrie op landbouwpopulatie</i>	153
<i>Conclusie agrariërs</i>	161
Migratie	163
<i>Inleiding</i>	163
<i>Immigratie versus emigratie, 1906-1911</i>	167
<i>Redenen voor migratie</i>	169
Conclusies transitie sociale structuur	175
4 Rijkdom en armoede. Ongelijkheid in inkomen en vermogen	181
Inleiding	181
Ontwikkeling lokaal gegenereerd inkomen	182
Inkomens- en vermogensongelijkheid	195
<i>Bepaling van ongelijkheid</i>	196
<i>Inkomensverdeling</i>	200
<i>Vermogensverdeling</i>	224
Conclusies sociale ongelijkheid	235
5 Ondernemersmacht. Machts- en elitevorming	241
Inleiding	241
Macht	244
<i>Financieel-economische machtsbronnen</i>	245
<i>Politiek-maatschappelijke machtsbronnen</i>	268
<i>Machtsstructuur</i>	281
<i>Conclusie machtsbronnen</i>	283
De Valkenswaardse elite	284
<i>Afbakening elite</i>	285
<i>Verschillen tussen elite en niet-elite</i>	286
<i>Structuur elite</i>	298
<i>Conclusie Valkenswaardse elite</i>	300
Conclusie machts- en elitevorming	301
6 Arbeiderskracht. Acceptatie, aanpassing en verzet	321
Inleiding	321
Context van de veranderingen	324
Individuele optimalisatiemogelijkheden	326
<i>Huwelijkspatroon</i>	327
<i>Onderwijs- en carrièremogelijkheden</i>	355
<i>Vertrek uit Valkenswaard</i>	359
<i>Conclusies individuele optimalisatiemogelijkheden</i>	361
Gezinsopties	363
<i>Additionele inkomstenbronnen</i>	363
<i>Inzet gezinsleden</i>	367

<i>Emigratie</i>	369
<i>Conclusies gezinsopties</i>	371
Collectieve opties	371
<i>De ontwikkeling van werknemersorganisaties in Valkenswaard</i>	376
<i>Het arbeidsconflict van 1913</i>	387
<i>Collectieve opties na 1913</i>	398
<i>Conclusies collectieve opties</i>	403
Conclusies inzake acceptatie, aanpassing en verzet	405
7 De vorming van een industriële gemeenschap	411
Ondernemersmacht en arbeiderskracht	411
Inleiding	411
De vorming van een industriële gemeenschap	411
Relatie met hedendaagse ontwikkelingen	425
Suggesties voor verder onderzoek	427
Evolutie of revolutie	428
Summary	429
Bijlage 1 Bronnenverantwoording	444
Bijlage 2 Lijst van beroepen	466
Bijlage 3 Classificering gemeenten Noord-Brabant op basis van de participatiegraad van de mannelijke beroepsbevolking in de landbouw, 1909	472
Bijlage 4 Tabaksnijverheid in Noord-Brabant, (1880-1920)	478
Bijlage 5 Tabaksnijverheid in Valkenswaard (1865-1920)	486
Bijlage 6 Overzicht (mede-)eigenaren Valkenswaardse sigarenfabrieken (1865-1920)	495
Bijlage 7 Werkgelegenheid sigarenindustrie Valkenswaard (1880-1920)	504
Bijlage 8 Werkgelegenheidscijfers in aantallen medewerkers van de individuele Valkenswaardse sigarenfabrieken (1880-1920)	506
Bijlage 9 Groeicijfers individuele Valkenswaardse sigarenfabrieken (1885-1920, in procenten ten opzichte van het voorafgaande jaar)	510
Bijlage 10 Samenstelling financiële top-5% in 1890, 1900 en 1910	514
Bijlage 11 Demografische gegevens van Valkenswaard, Geldrop en Leende, 1851-1920	514
Bijlage 12 Ontvangsten en uitgaven van de gemeente Valkenswaard in 1880, 1900 en 1915	519
Aangehaalde bronnen en literatuur	520
Register van personen en bedrijven	539
Register van plaatsnamen	543

Voorwoord

Mijn interesse voor regionale geschiedenis en historisch onderzoek zou niet tot deze dissertatie hebben geleid als Christ van den Besselaar mij op een zeker moment niet had geattendeerd op de mogelijkheid daartoe. Dit markeerde het begin van een traject waarvan het eindpunt lang in nevelen was gehuld, maar dat tegelijkertijd leidde tot diepere inzichten, verrijking en uiteindelijk tot dit boek. Mijn promotoren prof. dr. Arnoud-Jan Bijsterveld en dr. Angélique Janssens hebben de begeleiding van het promotietraject steeds inhoud gegeven op een wijze die ik zeer heb gewaardeerd. Ik ben beiden daarvoor veel dank verschuldigd. Een woord van waardering ook aan Christ van den Besselaar die steeds als eerste nieuwe teksten onder ogen kreeg, deze van commentaar voorzag en zijn fotocollectie beschikbaar stelde. Verder dank ik de medewerkers van het Regionaal Historisch Centrum Eindhoven en in het bijzonder mevrouw De Haas. Door haar fiches van de historische kranten konden veel gegevens aan de vergetelheid worden onttrokken. Henk Giebels ben ik erkentelijk voor de inzage in zijn collectie van *De Eendracht* en *De Strijd*, Jan Brouwers voor de eindredactie van dit boek en een woord van dank ook aan hen die hun (foto)collecties ter beschikking stelden.

Maar de meeste dank en waardering gaat uit naar degenen in mijn thuisomgeving voor hun steun, hun geduld en de geboden ruimte om dit traject tot een goed einde te kunnen brengen. Een bijzondere plaats wordt daarbij ingemomen door mijn beide dochters en paranimfen Elske en Lotte, en mijn echtgenote Jolène. Aan hen draag ik dit boek op.

Henk van Mierlo, zomer 2014

Afb. 1.1 Het beeld 'De Sigarenmaker', vervaardigd door Arthur Spronken, op het Willem II-plein te Valkenswaard. Het werd in 1966 onthuld en geschonken aan de gemeente Valkenswaard door Willem II-directeur Antoon Kersten (collectie Valkerij en Sigarenmakerij Museum).

I De vorming van een industriële gemeenschap

Inleiding, vraagstelling en onderzoekstheorie

Inleiding

Aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw ontwikkelde de provincie Noord-Brabant zich tot een van de meest arbeidsintensief geïndustrialiseerde regio's van Nederland.¹ Bepalend daarbij waren de schoenindustrie in de Langstraat, de textielnijverheid op de as Tilburg-Eindhoven-Helmond, de fabricage van gloeilampen in Eindhoven en de tabaksnijverheid in de Kempen. De laatste sector werd ook de bepalende industrie in Valkenswaard, een gemeente in het zuidoosten van de provincie Noord-Brabant, ongeveer tien kilometer ten zuiden van Eindhoven, aan de oostzijde van de Kempen (afb. 1.2).

De huidige gemeente Valkenswaard ontstond op 1 mei 1934 door samenvoeging van de tot dan toe zelfstandige dorpen Borkel en Schaft, Dommelen en Valkenswaard. Na een bloeiperiode te hebben gekend tussen 1550 en 1750 vanwege de valkerij, maakte Valkenswaard vanaf 1865 een snelle industriële ontwikkeling door, waarbij de plaatselijke tabaksnijverheid na 1880 een bepalende factor werd. In 1920 was in deze arbeidsinten-

Afb. 1.2 Valkenswaard, gelegen in de provincie Noord-Brabant.

¹ Kalb, *Expanding class*, 24.

sieve industriële sector 52% van alle inwoners met een beroepsaanduiding werkzaam.² In 1850 was daarentegen nog ongeveer eenzelfde percentage (53,3%) werkzaam in de landbouw.³ Het snelle en mono-industriële industrialisatieproces vond plaats zonder een daaraan voorafgaande proto-industriële fase.

De industrialisatie heeft in de afgelopen eeuwen geleid tot ingrijpende veranderingen in de westerse maatschappij. Deze omwenteling wordt daarom ook wel aangeduid als de 'industriële revolutie'.⁴ Tegelijkertijd worden vraagtekens geplaatst bij het revolutionaire karakter ervan, gezien de trage verspreiding van nieuwe productietechnologieën die nog decennialang moesten concurreren met de oude beproefde technieken, de trage groei in Engeland tussen 1750 en 1850, de minimale verbetering van de levensstandaard van de gewone Brit in die periode en het mede daardoor afwezig zijn van de voor een revolutie zo kenmerkende scherpe discontinuïteit.⁵ Ook heeft de visie op de industriële revolutie en daarmee ook de interpretatie en de waardering van dit fenomeen, in de afgelopen eeuw voortdurend wijziging ondergaan als gevolg van de op de verschillende momenten heersende tijdgeest.⁶ Maar, zoals Cannadine stelt, de op enig moment dominante interpretatie vestigt slechts de aandacht op één belangrijk aspect van het geheel en is daarom 'never more than a partial view of that very complex process we inadequately refer to as the Industrial Revolution'.⁷ Onder invloed van de kwantitatief georiënteerde *New Economic History* verschoof de aandacht in de laatste decennia van de vorige eeuw naar statistieken op nationaal niveau. Die wezen uit dat het bruto nationaal product in Engeland gedurende de 'industriële revolutie' nauwelijks was toegenomen en er dus geen sprake was van discontinuïteit.⁸ Maar onder anderen Berg, Hudson en Timmins stellen vast dat de betekenis van de industriële revolutie in het laatste kwart van de vorige eeuw door het hanteren van macro-economische indicatoren ten onrechte is gereduceerd, aangezien de toegepaste methodiek leidt tot de salderen van regionale industrialiserings- en de-industrialiseringsprocessen.⁹ Berg en Hudson roepen dan ook op tot de opbouw van een 'national picture' van economische en sociale veranderingen op basis van regionaal onderzoek met inachtneming van een breder innovatieconcept. Daarnaast wijzen zij op het belang van kinderen en vrouwenarbeid en op het feit dat de economische, sociale en culturele basis van een industriële kapitalistische ordening op veel meer beruiste dan kan worden vastgesteld met de conventionele meting van economische of industriële prestaties.¹⁰ Deze studie geeft gehoor aan deze oproep en beoogt een bijdrage te leveren aan het beeld van het Nederlandse industrialiseringsproces zoals zich dat vanaf het midden van de negentiende eeuw ontwikkelde. In algemene zin is het onderzoek dan ook gericht op het beantwoorden van de vraag hoe zich in Valkenswaard de vorming van een industriële gemeenschap voltrok.

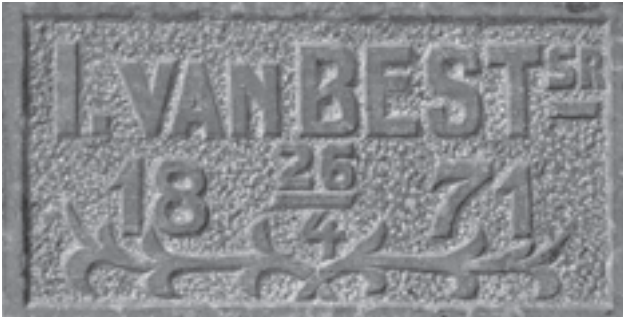
In dit eerste hoofdstuk wordt allereerst het onderwerp industrialisatie behandeld door het begrip te definiëren, een indicatie te geven van de randvoorwaarden voor en de gevolgen van de industrialisatie zoals die in de literatuur zijn beschreven, en het verloop te schetsen van het industrialisatieproces in Nederland in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Op basis van deze context wordt daarna ingegaan op het onderzoeksdoel, de vraagstelling en op het voor dit onderzoek ontwikkelde ordeningsmodel.

Industrialisatie

Ondanks de grote betekenis van de industrialisatie is de term tot dusverre niet eenduidig gedefinieerd, of in de woorden van de Amerikaanse socioloog Blumer: 'industrialization is either undefined, vague, confused, or given a precision that is superficial and misleading'.¹¹ Van Zanden en Van Riel koppelen industrialisatie aan de opkomst van het industrieel grootbedrijf en de toepassing van technologische vernieuwing, met name die van de stoommachine, met als kenmerk een 'radicale transformatie van de organisatie van de arbeid'.¹² De Jonge meent dat de 'kern van het proces van industriële ontwikkeling is gelegen in de opkomst van de fabriekmatige productie, waarbij het productieproces wordt afgewikkeld onder aanwending van machinerieën, die door krachtwerktuigen als stoommachines of motoren in beweging worden gebracht', dus een transformatie van handmatige naar machinale productie.¹³ Blumer definieert industrialisatie als een 'process in the form of the manufacture of goods through the use of power-driven machinery, with an attendant apparatus for the procurement of necessary materials and for the distribution of products'.¹⁴ Hoewel Blumer eveneens de machine centraal stelt, beschouwt hij industrialisatie wel als een proces, waarbij hij tevens de in- en de output ervan in zijn definitie betreft. Righart waagt zich in zijn handboek over de wording van industriële samenlevingen niet aan een definitie van industrialisatie. Wel geeft hij aan dat onder het begrip 'Industriële Revolutie', doorgaans wordt verstaan: 'de keten van uitvindingen en innovaties die in Engeland gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw plaatsvonden en die het begin inluiden van onze hedendaagse industriële samenleving'.¹⁵ In al deze beschrijvingen overheerst de technologie als het centrale kenmerk van de industrialisatie.

Andere historici plaatsen echter kanttekeningen bij deze centrale positie van de technologie. Zo komt Van den Eerenbeemt tot de conclusie dat de technologische innovatie niet de oorzaak van de verandering is geweest maar veeleer een gevolg, een (latere) fase in een langdurig en geleidelijk proces van 'een andere economisch-organisatorische opzet van de voortbrenging'. Gedurende dit proces treedt het nieuwe niet in de plaats van het oude, maar ontwikkelt het zich binnen het oude.¹⁶ In dit licht zou de term 'evolutie'

- 2 Kalb, *Expanding class*, 93 en 101; De enige andere industriële activiteit bestond toen uit twee schoenfabrieken van bescheiden omvang. Waarschijnlijk is dit het hoogste percentage uit de geschiedenis van Valkenswaard, aangezien deze percentages nadien dalen naar circa 45% en 27% in 1930 respectievelijk 1954 (ETIN, *Rapport inzake de sociaal-economische toestand*, bijlage, tabel 13 en 18).
- 3 Tellingen uit het bevolkingsregister van Valkenswaard van 1850 en het gezinskaartensysteem 1920 (RHCE, GA VW, inv.nr. 1212, Bevolkingsregister 1850-1860; RHCE, GA VW, inv.nr. 1244, Gezinskaartensysteem, 1920-1934).
- 4 Vries, 'Hoe Malthus, uiteindelijk, ongelijk kreeg', 109; Righart, 'Inleiding', 15.
- 5 Righart, 'Inleiding', 17; Vries, 'Hoe Malthus, uiteindelijk, ongelijk kreeg', 165-166.
- 6 Zie het overzicht van Cannadine in: Cannadine, 'The present and the past'.
- 7 Cannadine, 'The present and the past', 171.
- 8 Berg en Hudson, 'Rehabilitating the Industrial Revolution', 24; Timmins, 'Gradualism versus discontinuity', 15.
- 9 Berg en Hudson, 'Rehabilitating the Industrial Revolution', 44; Timmins, 'Gradualism versus discontinuity', 15-17.
- 10 Berg en Hudson, 'Rehabilitating the Industrial Revolution', 44; Hudson, *The industrial revolution: A new history*.
- 11 Blumer, *Industrialization as an agent of social change*, 13.
- 12 Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 288-289.
- 13 De Jonge, *De industrialisatie in Nederland*, 4.
- 14 Blumer, *Industrialization as an agent of social change*, 151.
- 15 Righart, *De trage revolutie*, 15.
- 16 Van den Eerenbeemt, 'Is de stoommachine wel de eerste maatstaf', 56-57.

Afb. 1.3 De fabriek van de firma Gebroeders Van Best, in 1871 gebouwd aan de Rapelenburg maar na een brand in 1886 herbouwd. Deze onderneming was het eerste en lange tijd ook het grootste bedrijf van Valkenswaard, foto circa 1915 (collectie H. van Mierlo).

Afb. 1.4 Eerste steen van de sigarenfabriek, in 1871 gelegd door Joannes van Best senior (collectie Valkerij en Sigarenmakerij Museum).

dan ook meer passend zijn dan 'revolutie'. Ook Righart verwerpt de stelling dat de industriële revolutie een technologische revolutie is, als een mythe. Hij voert daarvoor onder meer de trage verspreiding van de nieuwe (stoom)technologie aan in de bakermat van de ontwikkelingen, Engeland. Die technologie leidde daar pas in het midden van de negentiende eeuw tot een effectieve mechanisatie in de textielnijverheid.¹⁷ Mokyr nuanceert eveneens de opvatting dat de industriële revolutie 'primarily [was] about technology'.¹⁸ Hudson ten slotte verklaart de koppeling techniek (en dan met name de stoommachine) en industrialisatie door de invloed van deze innovatie op macro-economische indicatoren. Maar zij relateert de relatie tussen techniek en industrialisatie door te stellen dat deze innovatie vóór 1850 slechts in een beperkt aantal sectoren en regio's toepassing vond. Andere veranderingen, zoals wijzigingen in de organisatie van productie, marketing en de commerciële infrastructuur, en de ontwikkeling van nieuwe producten, waren zeker zo belangrijk. Zij hadden weliswaar geen direct of grootschalig effect op productiviteit, maar wel op werk, vrije tijd, werknemers, de gezinseconomie en dergelijke.¹⁹

Het ontbreken van een eenduidige definitie is ook verklaarbaar door de verschillende invalshoeken van waaruit het verschijnsel industrialisatie kan worden beschouwd: bij-